

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

'De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw

van Cruijningen, P.J.

published in

Bijdragen en Mededelingen Gelre
2014

document version

Early version, also known as pre-print

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Cruijningen, P. J. (2014). 'De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw. *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 105, 167.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
pure@knaw.nl

DE ROL VAN DE 'GENTRY' IN DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN GELDERLAND IN DE NEGENTIENDE EEUW

door

PIET VAN CRUYNINGEN

Inleiding

Aan het begin van de negentiende eeuw was Gelderland een agrarisch gewest. Bijna de helft van de beroepsbevolking werkte toen in de landbouw. In 1930 was dat verminderd tot 28 procent. Dat kwam vooral door de industrialisatie, die omstreeks 1870 begon. Dit proces leidde niet alleen tot meer werkgelegenheid in de nijverheid – van ongeveer 26 procent van de beroepsbevolking in 1807 tot 39 procent in 1930 – maar ook tot een transformatie van die sector. Kleine ambachtelijke werkplaatsen werden vervangen door grote fabrieken met stoomaandrijving. Het achterblijven van de groei van de werkgelegenheid in de landbouw betekende overigens niet dat deze sector stagneerde. Integendeel, ook hier deed zich vernieuwing voor waardoor de productiviteit sterk kon worden opgevoerd. Vooral de melkveehouderij en pluimveehouderij groeiden sterk.¹

In dit artikel wil ik onderzoeken welke rol adellijke en niet-adellijke grootgrondbezitters hebben gespeeld in deze veranderingsprocessen in de negentiende eeuw. Adel en grootgrondbezit speelden een grote rol in de Gelderse politiek en in de economie. Nog in 1901 zaten in de 62 leden tellende Provinciale Staten 26 jonkheren en baronnen; in het college van Gedeputeerde Staten waren dat er vijf van de zes en ook de Commissaris van de Koningin was van adel.² Ook leden van niet-adellijke families van grootgrondbezitters speelden een rol in de provinciale politiek. Die politieke macht was niet alleen gebaseerd op status, maar ook op economische macht, hoofdzakelijk in de vorm van grond. Van Groot-Brittannië is bekend dat grootgrondbezitters daar bijdroegen tot de economische modernisering van het land in de achttiende en negentiende eeuw. Ze deden dat vooral door *improvement* – verbetering van het niveau van de landbouw op hun landgoederen door bijvoorbeeld drainage of bouw van nieuwe boerderijen – maar ook door te investeren in infrastructuur zoals wegen, kanalen en spoorwegen, of in mijnbouw of industrie.³ Op die manier hebben ze een bijdrage geleverd aan de industriële revolutie.

In tegenstelling tot Groot-Brittannië is in Nederland tot nu toe nog nooit aandacht besteed aan de rol die grootgrondbezitters hebben gespeeld in de economische ontwikke-

ling in de negentiende eeuw. Dat is eigenlijk merkwaardig, aangezien bekend is dat banken in het negentiende-eeuwse Nederland nauwelijks een rol speelden bij de financiering van bedrijven. Dat zou pas aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog veranderen.⁴ Ondernemers waren voor kapitaal en krediet afhankelijk van familie, vrienden en rijke particulieren. Adellijke en niet-adellijke grondeigenaren kunnen over het algemeen zeker tot de laatste categorie gerekend worden. Alvorens in te gaan op de rol die grootgrondbezitters in de landbouw en andere sectoren van de Gelderse economie hebben gespeeld, wil ik eerst ingaan op de omvang van het grootgrondbezit in de provincie.

De omvang van het grootgrondbezit in Gelderland

Gemeten naar Europese maatstaven komt werkelijk grootgrondbezit in Nederland nauwelijks voor. In Engeland bijvoorbeeld worden alleen bezitters van meer dan 10.000 acres (ruim 4000 hectare) tot de *aristocracy* – de echte grootgrondbezitters – gerekend. In Nederland voldeed in de negentiende eeuw maar een handjevol grondeigenaren aan die eis (de Oranjes, de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen als eigenaar het Huis Bergh, J.D.C. van Heeckeren van Wassenaer en de familie Torck van Rozendaal). De overgrote meerderheid van onze grondbezitters zou in Engeland tot de *gentry* zijn gerekend, de ‘*middling country landowners*’ met een bezit van tussen de 1000 en 10.000 acres (400-4000 hectare).⁵ Hier zal dan ook in het vervolg de term *gentry* worden gebruikt, wat als voordeel heeft dat daarmee ook de grootgrondbezitters zonder adellijke titel of predikaat kunnen worden meegerekend. Rekening houdend met de kleine omvang van het Nederlandse ‘grootgrondbezit’ is de benedengrens bovendien bijgesteld naar honderd hectare.

Er bestaan voor Nederland in de negentiende eeuw geen overzichten van de verdeling van het grondbezit, maar het *Aardrijkskundig woordenboek* van Van der Aa biedt wel een begin daarvan voor de jaren 1840. Het vermeldt landgoederen per gemeente en meestal ook de oppervlakte daarvan. Het overzicht is niet helemaal compleet en bovendien wordt ook verspreid liggend grondbezit niet meegenomen, maar het geeft toch een indicatie van de omvang en verspreiding van grootgrondbezit in de provincie. Het blijkt dat in het rivierengebied nauwelijks landgoederen voorkwamen, enkele uitzonderingen daargelaten (Mariënwaerd, Hemmen, Leur). Ook in de Liemers, de Gelderse Vallei en het noorden van de Veluwe kwamen weinig grotere landgoederen voor. Verreweg de meeste landgoederen lagen geconcentreerd in drie gebieden: de zuidelijke en oostelijke Veluwezoom, het noordwesten van de Achterhoek en het dal van de Oude IJssel.⁶ Voor die drie gebieden, die samen een kwart van de provincie beslaan (ruim 125.000 ha) geeft tabel 1 een overzicht van de omvang van de landgoederen.

Het blijkt dat zelfs in de gemeenten met de grootste dichtheid aan landgoederen amper 30 procent van de grond tot zulke goederen behoorde. Houden we rekening met verspreid grondbezit, dan zal misschien een 35 tot hooguit 40 procent van de grond bezit zijn geweest van de *gentry*. In slechts enkele gemeenten was meer dan de helft van de grond in het bezit van deze groep (Rozendaal, Doorwerth, Vorden, Hummelo en Keppel). In de

De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw

Tabel 1. Landgoederen groter dan 100 hectare in drie regio's, jaren 1840

Regio	Aantal landgoederen	Oppervlakte landgoederen (ha)	% areaal in bezit landgoederen	Gemiddelde grootte (ha)
Zuidelijke en Oostelijke Veluwezoom	33	14.013	30	425
Noordwest-Achterhoek	36	12.554	26	349
Oude IJsselstreek	12	9.080	29	757
Totaal	81	35.647	28	440

Bron: A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1839-1851), aangevuld met gegevens uit de kadastrale leggers

rest van Gelderland zal de betekenis van het grootgrondbezit geringer zijn geweest. Vanuit internationaal perspectief gezien was hiermee het grootgrondbezit in Gelderland van beperkte betekenis. In Engeland bijvoorbeeld bezaten in 1873 eigenaren met een bezit van tenminste 120 hectare meer dan twee derde van alle grond.⁷ In Nederland is nog weinig kwantitatief onderzoek gedaan naar grootgrondbezit in de negentiende eeuw. Het *Aardrijkskundig Woordenboek* duidt erop dat in Overijssel, afgezien van enkele zeer grote landgoederen als Twickel en Almelo, het grootgrondbezit van minder betekenis was. De Friese adel daarentegen moet blijken onderzoek van Kuiper aanzienlijk meer grond hebben bezeten dan de Gelderse.⁸

Het is bovendien waarschijnlijk dat het grootgrondbezit vanaf het eind van de negentiende eeuw zal zijn gaan afnemen. Door de in 1878 ingezette agrarische depressie, die bijna tot het eind van de eeuw zou duren, verminderden de pachtopbrengsten van landbouwgrond. Hogere belastingen, lonen en onderhoudskosten van gebouwen veroorzaakten een stijging van de uitgaven. Al in 1890 werd door de Staatscommissie voor de Landbouw opgemerkt dat landgoedeigenaren in de Achterhoek het hierdoor moeilijk hadden.⁹ Tegelijkertijd zorgde de industrialisatie ervoor dat er goede investeringsmogelijkheden kwamen buiten land- en bosbouw. In Engeland had dit tot gevolg dat landgoederen werden verkocht en dat leden van de *gentry* meer buiten de landbouw gingen investeren.¹⁰ Ook in Gelderland lijkt dat het geval te zijn geweest. Een onderzoekje naar landgoederen in vijf gemeenten in de Achterhoek (zie tabel 2) tussen 1850 en 1920 laat zien dat het aandeel van landgoederen in de totale oppervlakte van deze gemeenten tussen 1850 en 1880 nog behoorlijk steeg, van 32 naar 36 procent. Daarna volgde een kleine daling tot 1900, waarna het aandeel snel daalde tot nog maar 27 procent in 1920. Het aantal landgoederen nam niet zo sterk af, van 25 in 1850 tot 22 in 1920. Van die laatste 22 waren er echter wel vijf die kleiner waren dan 100 hectare. De reden daarvan was dat na 1900 steeds vaker grote landgoederen na het overlijden van de eigenaar in percelen verkocht werden. Uiteindelijk bleef dan het Huis met hooguit enkele tientallen hectares land over. Zo veranderden in het eerste decennium in de omgeving van Lochem en Vorden grote landgoe-

PIET VAN CRUYNINGEN

Tabel 2. Aantal en omvang van landgoederen in Hengelo, Laren, Lochem, Ruurlo en Vorden, 1850-1920

	Aantal landgoederen	Waarvan >100 ha	Oppervlakte (ha)	% totale oppervlakte
1850	25	23	9.737	32
1880	23	22	10.889	36
1900	23	21	10.632	35
1920	22	17	8.195	27

Bronnen: Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*; kadastrale leggers, geraadpleegd via digilegger.web. De totale oppervlakte van de vijf gemeenten was 30.115 ha

deren als de Cloese, de Wildenborch, Oolde en het Ross in bescheiden buitenplaatsen.¹¹ Ook op de zuidelijke Veluwezoom werd in de eerste decennia van de twintigste eeuw het ene na het andere landgoed verkocht.¹² Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het grootgrondbezit in Gelderland op zijn retour.

De betekenis van het grootgrondbezit lijkt in Gelderland op het eerste gezicht beperkt te zijn geweest en nam na 1900 ook nog eens fors af. Maar dat is niet het hele verhaal. Vanuit internationaal perspectief mag de Gelderse gentry dan niet zo indrukwekkend lijken, binnen de Gelderse verhoudingen was het een kleine maar machtige groep. Door hun hoge sociale status en grote politieke macht konden ze sterke invloed uitoefenen op de plattelandsbevolking. Tot het eind van de negentiende eeuw waren ze waarschijnlijk verreweg de rijkste sociale groep in Gelderland. Ze maakten in elk geval het grootste deel uit van de hoogstaangeslagenen voor de rijksbelastingen.¹³ Die rijkdom bestond niet alleen uit grond, maar ook uit buiten de landbouw geïnvesteerd vermogen. Aangezien, zoals al opgemerkt, ondernemingen in de negentiende eeuw vrijwel nooit werden gefinancierd door banken, maar met kapitaal van de oprichters en hun familie, vrienden en bekenden, zou dat vermogen van de gentry een factor van belang kunnen zijn geweest in de economische ontwikkeling van Gelderland.

Land- en bosbouw

Dat de gentry een grote invloed heeft uitgeoefend op de modernisering van de bosbouw in Gelderland, is een vaststaand feit. In de achttiende eeuw konden leden van deze groep dat onder andere doen doordat verschillende van hen deel uitmaakten van de rekenkamer die de Gelderse domeinbossen beheerde. Ze konden daar de nieuwe Duitse opvattingen over bosbouw doorvoeren, maar ook ervaringen uitwisselen over de experimenten die ze op hun eigen landgoederen uitvoerden.¹⁴ Na 1795 verloren ze deze machtspositie, maar doordat het grootste deel van de Gelderse bossen bezit was van de gentry en ze deze bossen niet verhuurden maar zelf exploiteerden, bleef hun invloed op de bosbouw groot.

Landgoedeigenaren als A.Ph.R.C. baron van der Borch van Verwolde, W.R. Brantsen (Rhederood) en A.C.W. Staring van de Wildenborch corresponderden over bosbouwex-

De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw

perimenten en wisselden zaad van bijvoorbeeld dennen uit. De invloed van zulke grootgrondbezitters op de bosbouw is het best meetbaar via de toename van het areaal aan dennenbossen in Gelderland. Zeker tot in de jaren 1880 kwam het overgrote deel aan aanplant van nieuwe dennenbossen in de provincie tot stand op landgoederen van de gentry. Daardoor nam het areaal dennenbossen in de zandgebieden van Gelderland toe van 8800 ha omstreeks 1825 tot 21.500 ha rond 1885.¹⁵ Hiermee werd niet alleen veel heide ontgonnen, maar werden ook de zandverstuivingen vastgelegd, die tot in de negentiende eeuw de cultuurgrond op de Veluwe bedreigden. Ook het boerenbedrijf ondervond hier dus indirect voordeel van de bosbouwactiviteiten van de gentry.

De gentry heeft ook duidelijk invloed uitgeoefend op de verdeling van de marken, de genootschappen die de gemeenschappelijk bezeten gronden, meestal heide, van de dorpen beheerden. De verdeling van de marken werd door landbouwkundigen noodzakelijk geacht, omdat privébezit van de grond tot efficiëntere exploitatie zou leiden. In het westen van de Achterhoek en de oostelijke Veluwezoom (Voorst en Brummen), verliep de verdeling van de marken veel sneller dan elders. In 1850 waren hier al vrijwel alle marken verdeeld, terwijl op de Veluwe buiten de twee genoemde gemeenten de verdeling nog amper was begonnen. De oorzaak van dit verschil was dat in het gebied waar de marken snel werden verdeeld, een groot deel van de grond in het bezit was van leden van de gentry, die de ideeën van de deskundigen hadden overgenomen. Vaak hadden zij de meerderheid van de stemmen in de markevergadering of waren ze er voorzitter van. Zo konden ze verdeling doordrukken.¹⁶ De hoop was vooral dat verdeling zou leiden tot ontginning van heide tot bos of landbouwgrond. Aanplant van bossen vond inderdaad op behoorlijke schaal plaats, zeker ook door toedoen van de gentry, zoals hiervoor bleek. Voor ontginning tot landbouwgrond waren echter ook nieuwe methoden en technieken in het boerenbedrijf nodig.

Vernieuwers als A.C.W. Staring, zijn zoon W.C.H. Staring en zijn schoonzonen A. Brants en jhr. C.A.E.A. van Panhuys experimenteerden ook met nieuwe methoden en technieken in de landbouw.¹⁷ De invloed daarvan op het boerenbedrijf is vermoedelijk beperkt gebleven. In de eerste plaats vormden deze vernieuwers maar een beperkte groep binnen het geheel van de gentry. In de tweede plaats exploiteerden de leden van de gentry zelden zelf een boerenbedrijf; ze verpachtten gewoonlijk al hun landbouwgrond aan boeren. Jhr. J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer, die in de tweede helft van de negentiende eeuw een groot boerenbedrijf met 85 stuks rundvee en veertien werkpaarden exploiteerde, was een uitzondering.¹⁸ Het is overigens onwaarschijnlijk dat Van Nispen zelf leiding gaf aan het bedrijf, vermoedelijk liet hij dat over aan zijn rentmeester of een zetboer. Andere grootgrondbezitters beperkten zich veelal tot het houden van enkele koeien om het eigen huishouden te voorzien van zuivel en vlees.

De boeren moesten dus overtuigd worden van de zin van innovaties, en dat bleek niet altijd gemakkelijk. In het verleden werd de onwil van de boeren om innovaties over te nemen, vaak verklaard uit het 'conservatisme' van deze beroepsgroep, tegenwoordig is duidelijk dat het nogal wat goedbedoelende vernieuwers ontbrak aan praktische kennis van het boerenbedrijf, waardoor voorgestelde innovaties vaak onuitvoerbaar bleken. Grootschalige ontginning van heide tot landbouwgrond bleek bijvoorbeeld pas haalbaar

vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, toen kunstmest beschikbaar kwam. Ook werden de mogelijkheden van boeren tot investeren vaak overschat. In de landbouwbladen van die tijd zien we soms artikelen over moderne boerderijen compleet met stoommachines en smalspoorbaantjes. Voor de overweldigende meerderheid van de Gelderse boeren – in 1895 had 93 procent van hen een bedrijf dat kleiner was dan twintig hectare – waren zulke zaken compleet onhaalbaar.¹⁹

De beteren onder de landbouwhervormers, zoals Van der Borch van Verwolde en vader en zoon Staring, hadden wel oog voor de technische en financiële beperkingen van het Gelderse boerenbedrijf en kwamen met realistischer voorstellen. In de omgeving van Lochem en Vorden, waar hun landgoederen lagen, lijkt hun werkzaamheid dan ook enig effect te hebben gehad. In de jaren 1850 begonnen de boeren daar met het verbeteren van hun grasland om meer vee te kunnen houden en gingen ze ook guano (vogelmest uit Zuid-Amerika) aanschaffen als meststof.²⁰ In dit gebied heeft de gentry ook invloed uitgeoefend op de modernisering van de landbouw door nieuwbouw van boerderijen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden hier op grote landgoederen als Ampsen, Verwolde en Ruurlo op grote schaal nieuwe boerderijen gebouwd. Alleen al op Ruurlo werden tussen 1870 en 1909 42 nieuwe boerderijen en 32 nieuwe schuren gebouwd.²¹ De pachters kregen hierdoor de beschikking over meer en betere stal- en opslagruimte en over nieuwe voorzieningen als gierkelders.

Ook bij de bouw van boerderijen bleek de grote economische, sociale en culturele afstand een hinderpaal voor het overdragen van innovaties door de gentry op de boeren. De vaaltstal is daar een goed voorbeeld van. Vooral W.C.H. Staring was een groot voorstander van dit staltype, waarbij de mest niet buiten op de mestvaalt werd opgeslagen, maar binnen, in een verdiepte stal. Daardoor zouden minder voedingsstoffen verloren gaan door uitdroging van de mest. Bovendien zou worden bezuinigd op loonkosten omdat de mest niet meer door de boer zelf met pluggen moest worden vermengd. Jongvee en varkens die in de vaaltstal rondscharrelden, zouden daar voor zorgen.²² Diverse grootgrondbezitters in vooral Gelderland lieten zulke stallen bouwen, maar de meeste boeren wilden er niet aan. Ze vonden met name de bouwkosten ervan te hoog. De discussie tussen voor- en tegenstanders woedde tot in de twintigste eeuw. Uiteindelijk gaf een studie van de Wageningse hoogleraar Aberson uit 1918 de doorslag: de boeren hadden gelijk. De door Staring beoogde verbeteringen konden ook op een veel goedkopere manier worden bereikt door aanpassingen van de mestvaalt buitenshuis.²³

De meeste invloed op de ontwikkeling van de Gelderse landbouw hebben de leden van de gentry uitgeoefend door hun bestuurlijke activiteiten. Dat begon al in 1845 met de oprichting van de Geldersche Maatschappij van Landbouw (GMvL). Alle drie oprichters van deze organisatie, W.C.H. Staring, F.L.W. baron van Brakell van den Eng en O. baron van Wassenaer Catwijck, behoorden tot de gentry. Ook de leden van de GMvL waren voor een groot deel afkomstig uit deze groep en tot het eind van de negentiende eeuw zou het grootste deel van het bestuur eveneens uit de gentry worden gerekruteerd.²⁴ Het doel van de GMvL was het verhogen van het niveau van de landbouw in de provincie. Dat doel trachtte men te bereiken door het organiseren van wedstrijden en van landbouwtentoon-

De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw

stellingen waarop boeren konden kennismaken met nieuwe werktuigen en producten. Vanaf 1880 bevorderde de Maatschappij de landbouw ook door het organiseren van lezingen door de hele provincie. Tien jaar later werd begonnen met cursussen zuivelbereiding.²⁵ Deze sterk door de gentry beïnvloede organisatie heeft daarmee kunnen bijdragen aan de verbetering van de landbouw in Gelderland.

Door de connecties die de leden van de Gelderse gentry hadden met de landelijke politiek, konden ze ook allerlei zaken voor elkaar krijgen voor de Gelderse landbouw. Dat bleek bijvoorbeeld in het geval van de provinciale zuivelconsulent. Die adviseerde boeren en boerinnen over de zuivelbereiding en stond in dienst van de GMvL. In 1905 werd de zuivelconsulent een provinciaal ambtenaar. Dat was mogelijk doordat rijkssubsidie die de GMvL ontving voor de zuivelconsulent overgedragen werd aan de provincie. De voorzitter van de GMvL, mr. J.G. ridder van Rappard, had dat weten te regelen in Den Haag en trad in de vergadering van Provinciale Staten op als verdediger van het voorstel om de consulent tot ambtenaar te maken, hoewel het voorstel was ingediend door Gedeputeerde Staten.²⁶

Enkele vertegenwoordigers van de Gelderse gentry hebben zelfs grote betekenis gehad voor de hele Nederlandse landbouw. Daarbij valt te denken aan de geoloog-landbouwkundige W.C.H. Staring, die ervoor heeft gezorgd dat Nederland in 1873 een landbouwschool kreeg die uiteindelijk zou uitgroeien tot universiteit.²⁷ Voor Gelderland was het gunstig dat die school in Wageningen werd gevestigd. Misschien van nog wel grotere betekenis was mr. C.J. Sickesz, eigenaar van de landgoederen de Cloese bij Lochem – waar hij ook woonde – en Hoenderloo, bij elkaar een bezit van ongeveer 2250 ha. Hij was voorzitter van de GMvL en liberaal lid van Provinciale Staten, de Eerste en de Tweede Kamer. In 1886 werd hij voorzitter van de Staatscommissie die de problemen moest onderzoeken die veroorzaakt werden door de omstreeks 1878 begonnen agrarische depressie. Hoewel destijds werd opgeroepen tot het optrekken van tariefmuren om de Nederlandse landbouw te beschermen, koos de commissie voor vrijhandel. Wel vond de Staatscommissie dat de overheid de agrarische sector moest stimuleren door landbouwkundig onderzoek en voorlichting. De voorstellen van de Staatscommissie werden overgenomen door de regering en daarmee werd de grondslag gelegd voor het roemruchte ovo-drieluik (Onderzoek, Voorlichting, Onderwijs) dat lange tijd de basis zou vormen voor het Nederlandse landbouwbeleid. Als voorzitter van de Staatscommissie van 1886 was Sickesz één van de belangrijkste grondleggers van deze politiek.²⁸

Infrastructuur, industrie en diensten

Behalve in de agrarische sector heeft de gentry ook een belangrijke rol gespeeld bij de verbetering van de Gelders verkeersinfrastructuur in de negentiende eeuw. Een grote rol was weggelegd voor W.H.A.C. baron van Heeckeren van Kell, gouverneur van Gelderland van 1825 tot 1846. Hij diende in 1827 een plan in voor de 'daarstelling eener algemeene schakel van communicatiën', dat door de door de gentry overheerste Provinciale Staten werd aangenomen. De bedoeling van dit plan was om het door de aanleg van straatwegen onder

koning Willem I ontstane straatwegennet uit te breiden met buurtwegen, waardoor dit netwerk optimaal zou kunnen functioneren. De provincie zou daartoe een lijst moeten opstellen van wegen die onmisbaar waren voor een dergelijk netwerk en de aanleg van die wegen moeten subsidiëren. Dat beleid had succes: rond 1850 had Gelderland met 391 km het langste netwerk van verharde wegen van alle provincies, dat was anderhalf keer zoveel als dat van het nagenoeg even grote Noord-Brabant.²⁹

Leden van de gentry namen ook deel aan de uitbreiding van het netwerk van straatwegen, als promotor of als investeerder. Douairière Torck van het Huis Rosendaal investeerde in de aanleg van de straatwegen Wageningen-Dieren en Amersfoort-Ede-Arnhem.³⁰ Bij de aanleg van de straatweg Doesburg-Doetinchem-Anholt waren diverse grootgrondbezitters uit de Oude IJsselstreek betrokken. Het enthousiasme van grondeigenaren voor de wegeaanleg kon zelfs hinderlijk worden. Toen in de jaren 1830 de straatweg van Zutphen via Lochem naar Goor werd aangelegd, wilden de eigenaren van landgoederen in hun omgeving allemaal dat de weg zo dicht mogelijk langs hun eigen landgoed zou lopen, wat het werk van de verantwoordelijke commissie er niet gemakkelijker op maakte.³¹ De belangstelling voor wegeaanleg onder de gentry was dan ook een kwestie van welbegrepen eigenbelang. Via de verharde wegen konden landgoedeigenaren gemakkelijker heen en weer reizen tussen de stad en hun landelijke bezit én konden landbouwproducten en hout goedkoper worden getransporteerd. Dat was vooral belangrijk voor hout. Omdat rivieren van enige betekenis ontbraken op de Veluwe en in de Achterhoek, moest hout per as worden vervoerd. Dat maakte vooral het transport van bomen uit de sinds het eind van de achttiende eeuw aangeplante dennenbossen duur. Verharde wegen leidden tot daling van de transportkosten en droegen zo bij aan de rentabiliteit van de dennenbossen.

Hetzelfde eigenbelang leidde ook tot deelname aan en promotie door de gentry van spoorwegaanleg in de Achterhoek. De Nederlansch-Westfaalsche Spoorweg-Maatschappij, die sinds 1878 een spoorlijn exploiteerde van Zutphen via Winterswijk naar het Duitse Borken, was een initiatief van de Winterswijkse textielabrikant J. Willink en van mr. J.E.H. baron van Nagell, eigenaar van het landgoed Ampsen. Het kapitaal voor de lijn werd voor een kwart opgebracht door grootgrondbezitters uit de regio. Voor een later initiatief van Willink en Van Nagell, de Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Maatschappij, hadden leden van de gentry aanzienlijk minder belangstelling. Slechts vier procent van het kapitaal werd door hen gefourneerd.³² Dat was waarschijnlijk het gevolg van het feit dat de lijnen van deze laatste maatschappij een gebied ontsloten waarin weinig landgoederen gelegen waren. Behalve Van Nagell was ook mr. W. baron van Heeckeren van Kell (zoon van W.H.A.C.) nauw betrokken bij de spoorwegaanleg in de Achterhoek, als Gelders gedeputeerde en als president van het Spoorwegcomité Zutphen-Winterswijk. Ook hier speelde eigenbelang weer een rol. Hij was eigenaar van het 2000 hectare grote, geïsoleerd gelegen landgoed Ruurlo. Vanaf 1878 werd het ontsloten door de spoorlijn Zutphen-Winterswijk, waardoor hout uit de dennenbossen veel goedkoper kon worden afgevoerd. Van Heeckeren zag nog meer mogelijkheden. In het jaar waarin de spoorlijn werd geopend, liet hij een bestaande herberg in Ruurlo ombouwen tot een mo-

De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw

Portret van Justinius Egbert Hendrik baron van Nagell van Ampsen (1825-1901) (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

dern hotel. Dat hotel, het tegenwoordige Hotel Avenarius, was al gauw goed voor vijf procent van de pacht- en huurinkomsten van het landgoed.³³

Over de bijdrage van de gentry aan de industrialisatie in Gelderland is minder bekend vanwege het feit dat de financiële stukken van veel huis-, familie- en bedrijfsarchieven verloren zijn gegaan. Toch is er incidenteel informatie beschikbaar die er op wijst dat die bijdrage niet onbeduidend is geweest. Zo is de ijzergieterij Vulcaansoord bij Terborg in 1821 opgericht door drie grootgrondbezitters: dr. J.J.S. von Raesfeld van het huis Harreveld bij Lichtenvoorde en twee baronnen Van Nagell van kasteel Wisch.³⁴ Dit bedrijf zou in de loop van de negentiende eeuw uitgroeien tot één van de grootste industriële ondernemingen in Gelderland. De Groninger H.H. Bodewes kon in 1889 een scheepswerf stichten in Lobith met steun van de grootgrondbezitter jhr. mr. L.C.C.O.M. van Nispen tot Sevenaer.³⁵ Verder is bekend dat verschillende leden van de gentry eigenaar waren van steenfabrieken. In 1881 gold dat bijvoorbeeld voor de al genoemde baron Van Nagell van Ampsen, die een steenfabriek bij Lienden bezat, en voor jhr. R.A.J.B.M. van Nispen, bezitter van een steenbakkerij onder Westervoort.³⁶ Over gentry-investeringen in de diensten-

sector is nog minder bekend. Ze vonden echter wel plaats, zoals blijkt uit de in het voorgaande al vermelde bouw van Hotel Avenarius door Van Heeckeren. Verder is bekend dat zich onder de oprichters van de NV Levensverzekering-Maatschappij Arnhem in 1899 niet minder dan vier baronnen bevonden.³⁷

Er waren in de negentiende eeuw ook gentry families waarvan de betrokkenheid bij niet-agrarische activiteiten afnam. De familie Van Isendoorn a Blois van de Cannenburch bij Vaassen verpachtte al sinds de zeventiende eeuw watermolens aan papiermakers op de Veluwezoom. De familie was ook bereid om deze ondernemers te ondersteunen door middel van investeringen. In de jaren 1820 nog werden in drie papiermolens zogenaamde 'Hollanders' geplaatst, wrijfbakken waarin de voor de vervaardiging van papier benodigde vezels voorbewerkt werden waardoor een sterker soort papier kon worden geproduceerd. Toen de papiermakerij na 1830 echter stagneerde terwijl de prijzen van landbouwproducten stegen, verloor de familie de belangstelling voor de papierfabricage. Er werd geïnvesteerd waar de beste kansen op winst werden gezien.³⁸

Al met al lijken de investeringen van de gentry buiten land- en bosbouw en infrastructuur niet zo groot. Wel moet worden bedacht dat de leden van deze groep bij ondernemingen buiten de landbouw zelden op de voorgrond traden. Ze fungeerden vooral als aandeelhouder of geldschieter. Om te bepalen hoe groot hun rol werkelijk was, zou grondig onderzoek nodig zijn in oprichtingsakten en aandelenregisters van ondernemingen en in de nog bestaande huis- en familiearchieven. Dan zou het resultaat wel eens kunnen zijn dat de hier genoemde voorbeelden slechts het topje van de ijsberg vormen.

Conclusie

De Gelderse gentry heeft grote invloed uitgeoefend op land- en bosbouw. Dat geldt vooral voor de bossen, die door de landgoedeigenaren zelf werden geëxploiteerd. Ze introduceerden daar nieuwe Duitse bosbouwmethoden en plantten grote oppervlakten dennenbos aan, waarmee heide werd ontgonnen en zandverstuivingen werden vastgelegd. Mede hierdoor werd Gelderland de meest bosrijke provincie van Nederland. Hun invloed op de landbouw was meer indirect, omdat ze hun landbouwgrond vrijwel altijd verpachtten en het door de grote maatschappelijke en culturele kloof tussen heren en boeren moeilijk was om boeren te overtuigen van het nut van door de heren gepropageerde innovaties. Door een tekort aan praktische kennis bij de leden van de gentry bleken sommige van die innovaties trouwens ook niet zo zinvol en soms zelfs onuitvoerbaar.

Verreweg de meest positieve invloed op de landbouw heeft de Gelderse gentry uitgeoefend door bestuurlijke activiteiten. Door hun rijkdom en status waren de leden van de gentry de natuurlijke leiders van het platteland. Ze maakten daar gebruik van door de Gelderse Maatschappij van Landbouw op te richten en daar decennia lang leiding aan te geven. Via die organisatie konden vernieuwingen worden gepropageerd en worden gelobbyd voor de belangen van de Gelderse landbouw. De contacten die de gentry had met stands- en partijgenoten die ambten in Den Haag bekleedden, droegen daartoe bij.

De rol van de 'gentry' in de economische ontwikkeling van Gelderland in de negentiende eeuw

Sommige Gelderse grootgrondbezitters, zoals Staring en Sickesz, zijn zelfs van nationale betekenis geweest, door hun bijdrage aan het ontstaan van het OVO-drieluik. Buiten de agrarische sector heeft de Gelderse gentry vooral bijgedragen aan de verbetering van de verkeersinfrastructuur door de aanleg van verharde wegen en spoor- en tramlijnen. Ze deden dat zowel door investeringen als door bestuurlijk werk. Over investeringen in industrie en dienstensector is minder bekend, maar dat zou wel eens vooral kunnen zijn veroorzaakt door een gebrek aan bronnen.

De bijdrage van de Gelderse gentry aan de modernisering van de economie lijkt minder te zijn veroorzaakt door het idee van 'noblesse oblige' dan door het nastreven van eigenbelang. Efficiëntere bosbouw, productievere landbouw en betere verkeersinfrastructuur leidden alle tot meer inkomsten uit grondbezit. Maar dat zou een vernieuwer als Van der Borch van Verwolde, die goed bekend was met het werk van Adam Smith, geen probleem hebben gevonden: door het nastreven van eigenbelang bevorderde het individu immers ook het algemeen belang.³⁹

Noten

- 1 P. van Cruyningen, *Bedrijven bestaan. Twee eeuwen economische geschiedenis van Gelderland* (Zwolle 2014) 23, 91-92, 111-113, 186.
- 2 P. van Cruyningen, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum 2010) 78.
- 3 G.E. Mingay, *The gentry. The rise and fall of a ruling class* (Londen 1976) 95-107, 166-170.
- 4 J.L. van Zanden, 'Old rules, new conditions, 1914-1940', in: M. 't Hart, J. Jonker, J.L. van Zanden (red.), *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997) 124-151, aldaar 124-130.
- 5 Mingay, *The gentry*, 3.
- 6 Veluwezoom: gemeenten Arnhem, Brummen, Renkum, Rheden, Rozendaal, Voorst en Wageningen; Noordwest-Achterhoek: gemeenten Gorsseel, Hengelo, Laren, Lochem, Ruurlo, Steenderen, Vorden en Warnsveld; Oude IJsselstreek: gemeenten Bergh, Doetinchem, Gendringen, Hummelo en Keppel en Wisch.
- 7 F.M.L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century* (Londen/Toronto 1963) 33, 114-115, 117.
- 8 Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) 144-148, 452-453.
- 9 C.J. Sickesz en P.W.A. Cort van der Linden, 'Gemeente Laren (provincie Gelderland)', in: *Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw in Nederland, deel 1* ('s-Gravenhage 1890) 6.
- 10 Thompson, *English landed society*, 292-326.
- 11 P. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Utrecht 2005) 39.
- 12 K. Bouwer, *Voor profijt en genoegen. De geschiedenis van bos en landschap van de Zuidwest-Veluwe* (Utrecht 2008) 330-345.
- 13 V.C. Sleebe, 'Tussen regeringsmacht en dorpscultuur: de adel in de negentiende en twintigste eeuw', in: C.O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (red.), *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle 2013) 275.
- 14 K. Bouwer, 'Nieuwe wegen in het bos. Verbeteringen in de Gelderse bosbouw in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (2011) 95-113, aldaar 110.
- 15 Van Cruyningen, *Bedrijven bestaan*, 119-120.
- 16 *Ibidem*, 50-52.

PIET VAN CRUYNINGEN

- 17 Van Cruyningen, *Landgoederen en landschap*, 76-78.
- 18 Gelders Archief, Familie van Nispen, inv.nr. 555.
- 19 Van Cruyningen, *Bedrijven bestaan*, 195.
- 20 Van Cruyningen, *Landgoederen en landschap*, 79.
- 21 Ibidem, 110.
- 22 P. van Cruyningen, 'Zuinigheid die de wijsheid niet bedriegt. W.C.H. Staring en de rationalisering van de boerderijbouw', *Historisch Boerderij-Onderzoek* (2002) 52-62, aldaar 58-60.
- 23 J.H. Aberson, *De bewaring van den stalmeest en de gier* (z.p. 1918).
- 24 E.H. Karel, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw in de periode 1845-1920. Van herenbolwerk naar brede organisatie', in: J. Bieleman e.a. (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) 65-91, aldaar 66-70.
- 25 Van Cruyningen, *Boeren aan de macht?*, 117-119.
- 26 Ibidem, 92-93.
- 27 J. van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen*, deel 1 (Wageningen 1993) 43-46.
- 28 Ibidem, 110.
- 29 Van Cruyningen, *Bedrijven bestaan*, 32-33.
- 30 J.C. Bierens de Haan, Rosendaal, *Groen Hemeltje op Aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* (Zutphen 1994) 220.
- 31 Van Cruyningen, *Landgoederen en landschap*, 46.
- 32 B. Willink, *Heren van de stoom. De Willinks, Winterswijk en het Twents-Gelders industrieel patriciaat* (Zutphen 2006) 180, 188-189.
- 33 Van Cruyningen, *Landgoederen en landschap*, 93, 104-105.
- 34 J. Smit en B. van Straalen (red.), *IJzergieterijen langs de Oude IJssel 1689-heden* (Utrecht 2007) 102.
- 35 G.B. Janssen, *Scheepsbouw op de grens 1889-2000. 111 jaar scheepsbouw aan de Boven Rijn te Lobith-Tolkamer* (Aalten 2000) 15-20.
- 36 *Verslag van den toestand der provincie Gelderland over 1881*, 508-515.
- 37 Van Cruyningen, *Bedrijven bestaan*, 253.
- 38 S.W. Versteegen, 'De familie van Isendoorn a Blois en de verpachting van de Vaassense watermolens', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 73 (1982) 41-59.
- 39 In de tekst van een lezing uit 1810 citeert Van der Borch Smith's Rijkdom der volkeren zeven keer. Gelders Archief, Collectie J.C.E. van Lynden, inv.nr. 169.